

МУХСИМОВ Даврон Тулкунович
 Бухоро давлат университети
 мустақил тадқиқотчиси,
 Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси
 маркази бош юрисконсулти

ГУМАНИСТИК МЕРОС ЁКИ ТАСАВВУФ ТАРИХИГА ДОИР ҚАРАШЛАР ХУСУСИДА

ON VIEWS ON THE HUMANISTIC HERITAGE OR ON THE HISTORY OF SUFISM

О ВЗГЛЯДАХ НА ГУМАНИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ИЛИ К ИСТОРИИ СУФИЗМА

Аннотация: Мақолада тасаввуфнинг келиб чиқиши борасидаги турли қарашлар уларнинг моҳияти ва тасаввуфнинг ислом қобигидан чиққан таълимот эканлиги, унинг ривожланиши учун муҳим ҳисса қўшган мутасаввиф олимларнинг қарашлари таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада IX-XII асрлар илк Шарқ Ренессанс (Ўйғониш) даврида тасаввуфнинг шаклланиш тарихи ҳамда шариат ва тасаввуф муносабатлари шарқ олимларининг қарашлари асосида баён қилинган.

Калит сўзлар: сўфий, мутасаввиф, калом, фалсафа, ирфон, уламо, илм, маърифат, шариат, тасаввуф, шайх, илоҳиёт, теология, фикх, тариқат.

Abstract: The article analyzes the different views on the origin of Sufism, their essence and the fact that Sufism is a doctrine that came out of the Islamic shell, the views of Sufism scholars who made an important contribution to its development. The article also describes the history of the formation of Sufism during the early Eastern Renaissance (Renaissance) of the 9th-12th centuries and the relationship between Sharia and Sufism based on the views of Eastern scholars.

Key words: Sufi, mystic, kalam, philosophy, irfan, ulama, science, enlightenment, sharia, mysticism, shaykh, theology, fiqh, tariqat.

Аннотация: В статье анализируются различные взгляды на происхождение суфизма, их сущность и то, что суфизм – это учение, вышедшее из исламской скорлупы, взгляды суфийских ученых, внесших важный вклад в его развитие. Также в статье описывается история становления

суфизма в период раннего Восточного Возрождения (Возрождения) IX-XII веков и взаимоотношения шариата и суфизма на основе взглядов восточных ученых.

Ключевые слова: суфий, мистик, слово, философия, учение, ученый, наука, просвещение, шариат, суфизм, шейх, теология, богословие, фикх, тариқат.

КИРИШ

Тасаввуфнинг пайдо бўлиши тарихи ва ривожланиши каби мураккаб масалага тадқиқотчилар турлича ёндашдилар. Айрим Фарб, рус тадқиқотчилари тасаввуфни ислом учун бегона воқелик, бошқа мистик оқимлар таъсирида исломга кириб келган қатлам деб ҳисоблашга, унинг пайдо бўлишини номусулмон диний ва фалсафий тизимлар таъсири деб тушунтиришга мойил эдилар. Фарб олимларидан бири, дастлаб тасаввуфни зардуштийликнинг мероси деб ҳисоблаган Ф.А.Толук кейинчалик бундай исботланмаган нотўғри тахминдан воз кечди ва тасаввуф илдиэларини ислом пайдо бўлган даврдан бошлангани ва ҳатто Муҳаммад пайғамбарга бориб тақалишини тан олди.

АСОСИЙ ҚИСМ

Тасаввуф ҳақида XX асрнинг иккинчи ярмида Рейнольд Никольсон ва Луи Массиньон қарашлари аввалги исломшунослар қарашларига нисбатан манбаларни, яъни, сўфиёна адабиётнинг анча кенг ва чуқурроқ тадқиқ қилишга асосланган. Бу олимлар тасаввуфга исломга четдан киритилган бегона қатлам сифатида эмас, аксинча, ислом замирида табиий, ўз-ўзидан пайдо бўлган воқелик сифатида қарайдилар. Бу назарияни исломий деб атаса ҳам бўлади. Р.Никольсон сўфиёна илоҳиётни исломда ҳижрий I аср давомида пайдо бўлган зоҳидлик анъаналарининг табиий такомиллашуви ҳамда насроний зоҳидликнинг ҳам бироз таъсири натижаси деб ҳисоблайди.

Л.Массиньон тасаввуф манбаларини аниқлаш учун сўфийларнинг асарлари тилини, ибораларини ўрганиш муҳимлигига эътибор қаратиб, ўзининг сўфийлар техник луғати манбалари тўғрисидаги фундаментал асарини яратди. У сўфийлар луғатининг қуйидаги манбаларини аниқлади:

1) Қуръон тили, бунда сўфийлар ноаниқ, мавҳум жумлаларга ўз талқинларини қўшдилар; 2) исломнинг дастлабки йилларидаги араб илмий тили; 3) мусулмон илоҳиётшунослик мактаблари тили; 4) асосан шарқий фалсафий синкретизм натижасида пайдо бўлган яхлитлик ёрдамида милодий биринчи олти аср давомида шаклланган ўзига хос оромий-сурёний, қисман юнонча ва паҳлавий тиллардан олинган иборалардан иборат зиёилик тилидир.

Маълумки, Мовароуннаҳр IX-X асрларда жуда мураккаб диний-сиёсий муҳитни бошидан кечирган эди. Бу даврда Хуросон турли оқимлар, мазҳаблар, хилма-хил қарашлар жанг майдонига айланган эди. Бу ерда ҳанафийлар, шофеъийлар, ханбалийлар, ашъарийлар, муътазилийлар, жаҳмийлар, карромийлар, исмоилийлар ва бошқа турли оқимлар фаолият кўрсатган [1: 27-30]. Яна бир бир томони IX-XII асрлар илк Шарқ Ренессанс (Уйғониш) даври эканлиги, бу даврда Марказий Осиёдан йирик қомусий олимлар, муҳаддис ва мутасаввифлар етишиб чиққанлиги жуда катта маънавий ҳодиса эди. Ренессанснинг энг буюк хусусиятларидан бири инсонпарварлик тамойилларига таянишида намоён бўлди. Улуғ мутафаккирлар, алломалар халқни маърифатга ундовчи диний ва дунёвий илмлари орқали даврнинг ижтимоий моделларини акс эттирадиган асарлар яратдилар. X асрга келиб Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётида ҳам катта ўзгаришлар рўй берди. Чунки бу даврга келиб асрлар давомида ҳукмронлик қилиб келаётган Араб халифалигининг сиёсий мавқеи пасая бошлаган ва Сомонийлар давлати ташкил топиб, бу давлат янгича тартиб қоидалар асосида бошқарила бошлаган.

Моваруннаҳрда X-XI асрлардаги тасаввуфнинг ўзига хос томони шундаки, бу даврда тасаввуфга ҳеч бир сиёсий кучлар томонидан расмий тан олинган таълимот сифатида қаралмас эди [2: 224]. Ҳаттоки, баъзи тадқиқотчилар ислом шариати ва тасаввуф ўртасида кескин зиддиятлар бор бўлганини кўрсатишга уринадилар. Шу йўналишда ўрта йўлни топишга Абу Бакр Калободий ҳаракат қилади. У ўзининг “ат-Таъарруф” асарида “Шу вазият мени қўлга қалам олиб, тасаввуф аҳлининг тариқатларини ушбу китоб орқали кўрсатиб беришга мажбур этди. Қаламим

билан имкони борича кашф этдим, зоҳирий илм воситаси ила ишоратларни тушунмайдиганлар ва ибораларини англамайдиганлар учун изох бердим” [3: 2], -деб ёзади. Кўриниб турибдики, тасаввуфда нафақат ўзаро тариқатлар, мазҳабий тортишувлар ёки оқимлар балки тасаввуфда ички бузилишлар уни риёга ёйиш, сохта шайхлар фаолияти, тушунчаларини юзаки тушуниш шу аҳволга олиб келган.

Умуман олганда, тасаввуф ва шариат ўртасидаги муносабатга нисбатан икки хил қараш бор. Энг кенг тарқалган қарашга қўра, Абу Ҳомид ал-Ғаззолийнинг (ваф. 505/1111 й.) “Ихйо’ ‘улум ад-дин” асари пайдо бўлгунга (XII аср бошлари) қадар тасаввуф ислом оламида ярим қонуний ҳолатда бўлиб, унинг вакиллари эса расмий сунний исломга зид келувчи мавқеъни эгаллаганлар. Бироқ кейинчалик расмий сунний шариат мўътадил тасаввуфни эътироф эта бошлади [2: 330].

Иккинчи қараш – “тасаввуф – маълум муддат анъанавийликка асосланган бўлиб, бу анъанавийлаштириш Ғаззолийгача содир бўлган. Зеро, Ғаззолийга қадар ҳам кўплаб уламо ва фақиҳлар мутасаввифлар бўлганлар. Уларнинг фикр ва қарашлари ҳам тасаввуфий эди. Тасаввуф ҳадисларни ва анъанавий фанларни ўрганиш билан изоҳланар ва фикҳ билан боғлиқ эди” [4: 180]. Ушбу фикрларнинг умумий томони шундаки, тасаввуфни шариатга мослаштиришга ҳаракатлар бўлган.

Тасаввуф исломга қарши, унга зид ёки унга ёт ҳаракат бўлмаган. “Шариатга мослашиш” деганда ҳам улар ўртасидаги тафовутли ва ихтилофли нукталарни хронологик, географик ва шахсий омилларни ҳисобга олиш керак бўлади. Чунки ханбалия мазҳабининг асосчиси Аҳмад б. Ҳанбал (ваф. 241/855 й.) IX асрда илк тасаввуф назариётчиларидан ал-Ҳорис ал-Мухосибийга (ваф. 243/857 й.) қарши жуда кескин мавқеъни эгаллаган бўлса [5: 0], XII асрда эса ханбалий ‘Абдулқодир ал-Жилоний (ваф. 562/1167 й.) кодирия тариқатининг муассиси бўлди [6: 119]. Демак, тасаввуф ва шариат ўртасидаги ихтилофлар фақатгина муайян суфийлар ва уларнинг издошларигагина хос бўлган.

XIV-XV асрларда Амир Темур ва Темурийлар даврига келиб, тасаввуф ва тариқатлар кенг ривожланиши учун имкониятлар пайдо бўлди.

Амир Темур ва темурийларнинг тасаввуф ва тариқат шайхларига, олимларига бўлган муҳаббатлари, ихлослари тасаввуфнинг мумтоз даври билан темурийлар даврининг ўзаро боғланишига йўл очди. Кўплаб мутасаввифлар халқни, жамиятни маърифат илмидан баҳраманд этишга ҳаракат қилдилар. Бу даврнинг йирик вакили Хожа Муҳаммад Порсо ҳам ўзидан кўплаб асарлар ёзиб қолдирди. У ўзидан олдин ўтган йирик сўфий алломаларнинг асарларини ўрганиб уларнинг ғояларини ўз даври ғоялари билан боғлади. Тариқатларнинг географияси кенгайишига муносиб ҳисса қўшди айниқса, Нақшбандиянинг темурийлар даврида мафкуравий, ирфоний-фалсафий таълимотга айланишини таъминлади. Хожа Муҳаммад Порсо тасаввуфий таълимотини Ҳанафия мазҳабининг асосчиси Имом Нўъмон ибн Собит (699-767 й.) таълимоти асосида ишлаб чиқишга ҳаракат қилди. Чунки, тасаввуфнинг бош мақсади шариат аҳкомларига тўлиқ мос кела олиши билан ҳам муҳимдир. Ҳар қандай тариқат йўлига кирган солиқ, аввало шариат босқичидан ўтиши шарт. Шу жиҳатдан, Хожа Муҳаммад Порсо аввало фақиҳ, муҳаддис, мутакаллим, мутасаввиф олим сифатида шариат ва тариқат илмларини мукаммал тадқиқ қилишга ҳаракат қилган. Олим ўз асарларида Ҳаким ат-Термизий, Абу Бакр Калободий, Мустамлий Бухорий, Нажмиддин Кубро, Мажидуддин Бағдодий ва бошқа кўплаб аҳли сунна вал жамоа мазҳабининг улуғ уламолари ва машойихларининг тасаввуфга бағишланган асарларига мурожаат қилади. Чунки, тасаввуф айрим диний қоидалардан чиқиши, айрим ҳолларда сохта тариқатлар учун қўл келиши эҳтимоли бор эди. Шайхлар баъзан ўз манфаатларига мослаштирган қоидаларни ҳам тасаввуфдан деб, даъво қилар эдилар. Хожа Муҳаммад Порсо назариётчи олим сифатида тасаввуфнинг назарий масалалари билан кўпроқ шуғулланган. Ундан бой маънавий мерос сақланиб қолган. Унинг хизмати тасаввуфни таълим бериш, истилоҳларини шарҳлаш, уларнинг тариқат йўлига кирган солиқ амалий фаолияти учун назарий асосларини ишлаб чиққанлиги билан аҳамиятлидир. Хожа Муҳаммад Порсонинг тасаввуфий, диний-фалсафий концепциялари Қуръон ва суннага асосланган эди.

Илк тасаввуф даври тарихи ҳақида маълумот берувчи Абу Бакр Калободийнинг “Ат-Таъарруф” (“Таништириш”) Абу Наср Саррож (вафоти 958 й.) нинг “Китобул-лумаъ” (“Нурлар китоби”), Абу Толиб Маккий (вафоти 998 й.) нинг “Қут ул-қулуб” (“Қалбларнинг қуввати”), Қушайрий (вафоти 1072 й.) нинг “Рисола фи тасаввуф” (“Тасаввуф тўғрисида рисола”), Ал-Ҳужвирийнинг (вафоти 1076) “Кашфул маҳжуб” (“Ҳижобнинг очилиши”), Абдуллоҳ Ансорийнинг (XI аср) “Манозилу-с-соирин” (“Сайр қилувчиларнинг манзиллари”) асарлари Хожа Муҳаммад Порсо тасаввуфий қарашларининг шаклланиши унинг ўзига хос бир таълимот сифатида ривожланишида муҳим аҳамият касб этганлигини кўриш мумкин.

Тасаввуфнинг пайдо бўлиши тарихини ўрганишда шайхларнинг йирик вакили Абдуллоҳ Ансорий Ҳаравий (1006-1089) асарлари диққатга сазовордир. У Суллаймий асарларининг кучли ғоявий таъсири остида ўзининг “Табақот ас-сўфийа” (Сўфийлик даражалари), “Сад майдон” (100 дала), “Манзил ас-соирин” (Сайр қилувчилар манзили), “Расоил” (Рисола) ва бошқа биографик асарларини яратди. Ансорий асарларининг афзалликлари шундаки, у тасаввуф шайхларининг таржимаи ҳолинигина бериб қолмай, ўқувчини сўфийлар жамоалари таълимотлари ва анъаналари билан ҳам таништиради.

Зуннун ал-Мисрий (796-861) биринчи бўлиб, тасаввуф тамойилларини баён қилди, кўрсатмаларни сўзлар билан ифодалади, тариқат ҳақида ўз фикрини билдирди ва тасаввуф ҳақида батафсил маълумот берди. Шунинг учун у тасаввуф анъанасида мақомат ва аҳвол тўғрисидаги таълимотнинг асосчиси ҳисобланади.

Илк ўрта асрларда тасаввуф ғояларининг шаклланиши, исломнинг кейинги диний ҳуқуқий мажмуаси асосини ташкил қилган асарларнинг муаллифлари бўлган мутафаккирларнинг орасида ҳадисшунослик ҳаракатига катта таъсир кўрсатди. Бу жараён айнан муҳаддислар томонидан илм тўғрисида олиб борилган музокаралар даврида рўй берди. Имом Ғаззолий ижоди ўша дастлабки фикрларнинг фойдали эканлигини тасдиқлайди. “Илм тўғрисидаги биринчи фикр муқаддималар анъанаси, назаримизда Бухорийнинг “ал-

Саҳиҳ”идан бошланган бўлиб Ғаззолийнинг “Ихёи улум ад-дин” асари кириш қисми бўлган илмлар китобида ўз чўққисини эгаллади,

Сўнгги IX-XIV асрлар оралиғида тасаввуф ўзига хос тарзда шаклланиб назарий тизими узил кесил ишлаб чиқилди. Илк Ренессанс даври ғоялари, тасаввуфий қарашлар, диний-фалсафий, ирфоний қарашлар ўзаро боғлиқликда ривожланди. Сўнгги Ренессанс илк Ренессансдан озикланди. Мутасаввифларнинг тасаввуф ва тариқатлар борасидаги қарашлари хилма-хилликда ўзаро таъсирда ривожланди. Тасаввуфий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланишида албатта иқтисодий, ижтимоий-маданий омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тасаввуф асрлар оралиғида инсониятни эзгуликка ўзаро меҳр шафқатли, бирдамликка, мурасага, ҳалол меҳнатга, касб-корга, аҳил жамоа бўлиб яшашга чорлаб келди. У гадонинг кулбасидан шоҳларнинг саройигача кириб борди. Маънавий ҳодиса сифатида шарқ халқлари ҳаётида муҳим ўрин эгаллади. XIV-XV асрларда ижтимоий-маънавий ҳаётда тариқатларнинг таъсири кучли бўлган. Хусусан, Нақшбандия тариқатининг халқчил ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳаётга яқин ғоялари халқни жипслаштиришга, ҳунармандчиликнинг ривожланиши учун муҳим ижтимоий-мафкуравий омил сифатида шаклланган эди. Тариқатнинг ижтимоий келиб чиқиши, табақаси, тили ва миллатидан қатъий назар Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларидаги халқларни бирлаштирди. Ўзида инсонпарварлик, маърифатпарварлик, яқдиллик, ахлоқий поклик, беозорлик, бағрикенглик, ҳалол меҳнат қилиш каби юксак ғояларни жамлаган бу мўътадил таълимот оддий фукародан тортиб, подшоҳларга қадар тушунарли бўлиб, ўз таъсирини кўрсата олди.

Тасаввуф – Қуръони карим, ҳадиси шариф ва шариат тушунчалари билан тасаввуф. Акс ҳолда сўфийлик, илоҳий ишқ, комиллик тўғрисида айтилган фикр-мулоҳазалар таъсирли бир аҳамият ва қиймат касб этмайди. Маълумки, ботилликдан фориғ, ҳар турли фитна ва жаҳолатдан йироқ мусулмон оламидаги барча йўл, барча тушунча оқимлари тўғридан-тўғри тариқи Муҳаммадияга бориб боғланади. Бу фикр тасаввуфга ҳам тўла тегишли. Бунга қаноатланарли даражада

ишонч ҳосил қилмоқ учун тасаввуфнинг зуҳд босқичи ва илк сўфийларнинг амалий ҳаёти, мулоҳаза ва хулосалари билан танишиш лозим. Юқорида келтириганимиздек, X айниқса XII асрларга келиб эса салбий ўзгариш, инонч-эътиқодда бузилишлар устунлик қила бошлаган. Сўфийликда сохтакорлик, макр, ҳийла ва риё авж олган. Буни мумтоз тасаввуфшуносларнинг афсус-надомат тўла танқидий гапларидан ҳам бемалол англаш мумкин. Абу Бакр Калободий тасаввуфнинг софлигини сақлаш ва чин сўфийлар ҳақида ҳақиқатни баён этиш, тариқатнинг моҳияти, сўфийлик исломнинг инсонпарварлик ғояларига таянишини исботлаш мақсадида ёзганлигини қайд этади. Абу Бакр Калободий бу ҳолатга нисбатан шундай ёзади: “Бу вазият тасаввуф аҳлининг тариқатларини ушбу китоб орқали кўрсатиб беришга, уларнинг зийнатлари-ю сийратларини, тавҳид, сифат ва бошқа тушунчаларини уларнинг йўлларини билмаган ва машойихларга хизмат қилмаган кишиларга шубҳали бўлиб туюлган гапларни изоҳлаб беришга мажбур этди” [7: 67]. Шу билан бирга уларнинг фазилатлари, хислатлари ҳақида ҳам ўз фикрларини баён қилган: “ат-Таъарруф” асарининг муқадимасида Абу Бакр Калободий “...ғойиб нарсаларни ҳам кўра оладиган, шоҳлар олдида ҳам дарвешона киймда борадиган, қабилаларнинг ихтилофларини бостирадиган, барча инсоний фазилатларни ўзида жамлаган, ҳужжат ва далиллар манбаи, кулоқлари тингловчи, диллари мусаффо таърифлари кенг тарқалмаган нуроний соф”, - деганда, тариқат аҳлининг инсонийликдан илоҳиётга қадар тутган йўлининг мазмун-моҳиятини кўзда тутгани янада ёрқинроқ кўзга ташланади. Шу маънода, тасаввуфда тафаккурнинг энг муҳташам, энг завқли энг ҳосилдор майдони илм ва маърифатдир. Демак маърифат соҳиби бўлмоқ учун, унинг сирру-асрорига етиш шунчаки инсон онги, ёки қалбига ташқаридан олиб кириладиган зоҳирий бир неъмат, ё қудрат эмас, балки инсоннинг илоҳий мавжудлигидан юзага келадиган фикрий ва руҳий қудрат бўлиши билан бирга Абу Бакр Калободий таъбири билан айтганда илоҳий марҳаматга эришиш ва шунга лойиқ бўлиш керак.

Шу йўналишда Абу Наср Саррожнинг фикрлари ҳам ўша давр ҳақидаги қарашларимизни бойитади. Унинг фикрига

кўра, тасаввуфдан баҳс юритадиганлар бугун жуда кўпайди. Сўфийларга таклид қилиб, тасаввуфий мавзуларда ишорат йўли билан сўзловчилар сони ортди. Бу гуруҳлардан ҳар бирининг ўзларига доир иборалар билан ёзилган асарлари ҳам бор. Ҳолбуки, сўфийлик ҳақида сўз айтган илк машойихлар, дунё билан орани очиқ қилмасдан, нафсларини мушоҳада, риёзат, важд ила таслим этмасдан ҳеч нима демаган ва ёзмаганлар. Тасаввуфни бузиш ва бузилиш тарихини изоҳловчи бундай сўзлар мўътабар манбаларда кўп айтилган. Тасаввуф назарий жиҳатлар билан бир қаторда амалий хусусиятларни ҳам ўзида акс эттиради. Сўфийлар илоҳий ҳақиқатларни маълум бир йўлни амалий босиб ўтиш орқали кашф қиладилар. Улар анъанавий исломий илмларга мустаҳкам таянган ҳолда илҳомга ҳам урғу берганлар. Улар “ирфон” деб аталувчи ладуний илмни маълум бир риёзат натижасида тўпланган ички тажриба ва ақлий мушоҳада асосида кашф қилиш орқали ҳосил қилганлар. Сўфийлар соф иймон билан қўшилган тажрибаларини ўз хулқ-атворларида, турмуш тарзида ва жамиятдаги муносабатларда акс эттиришга ҳаракат қилганлар, яъни илмларини амалиёт билан бирлаштирганлар. Сўфийлик йўлининг бош ғояси инсон камолоти бўлса, сўфийлар бу камолотга руҳни чиниқтириб, нафсни поклаш интилишган. Шундай қилиб тасаввуф, бир томондан, шариат илмлари, иккинчи томондан, ҳикмат ва фалсафа илмига хос ғоялар таъсирида сўфийларнинг ўз-ўзини ва Ҳақни англаб етиш йўлидаги амалий-руҳий усуллари шаклланишини ва бу йўлнинг назарий асосларини яратилганлигини кузатиш мумкин. Аввало, шуни қайд этиш жоизки, илмнинг қайси соҳаси бўлишидан қатъи назар етарлича билим эгаллаш ва батафсил тадқиқот олиб бориш учун, ўша соҳага доир тадқиқотлар, манбалар ва махсус асарларни тадқиқ этиш лозим бўлади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, тасаввуф таълимоти ва ислом тасаввуфи фалсафасининг манбалари асрлар давомида ўрганилиб келинган ва бугунги кунда ҳам бундай ишлар давом этмоқда. Лекин тасаввуф таълимотига доир кўплаб қўлёзмалар бирқанча қўлёзмалар институтларида ҳали ҳам тадқиқотлар ўтказилишини кутиб ётибди.

Мамлакатимизда ҳам тасаввуфий-фалсафий ғояларнинг ўрганилишида кўплаб натижаларга эришилган. Шундай бўлса-да, тасаввуфий ғояларнинг талқин қилинишида, ундаги қарама-қаршиликларнинг тўғри ёритилишида янгича ёндашувга асосланган тадқиқотлар ҳам зарурлиги маълум бўлмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Караматов Х.С. Аскетические и суфийские течения в Хорасане // Из истории суфизма: источники и социальная практика / сборник статей. Под ред. М.Х.Хайруллаева. – Т.: Фан, 1991. – 146 с.
2. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1966. – 400 с.
3. Абу Бакр Калободий. Ат-Таъарруф / Тарж. Отакул Мавлонкул ўғли ва Мавлуда Отакул кизи. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. – 105 б.
4. Макдиси Дж. Суннитское возрождение // Ж-л “Мусульманский мир”. – М., 1981. – 1150 с.
5. Ал-Мухосибий вафот этганда уни кўмишга фақатгина содик 4 шогирди журъат этган.
6. Нирша В.М. Традиции и новации в суфизме // Из истории суфизма: источники и социальная практика. / Под ред. Хайруллаева М.М. – Т.: Фан, 1991. – 126 б.
7. Абу Бакр Калободий. Ат-Таарруф ли-мазҳаби аҳли-т-тасаввуф / Таълиқ Аҳмад Шамсуддин. – Бейрут, 1992. – 235 б.